

خردگرایی و علم‌گرایی در شعر شاعران مشروطه و انعکاس آن در معماری دوران پهلوی

چکیده

«خردگرایی» و «علم‌گرایی» از مظاهر مدرنیته‌اند و دوران مدرن، بر پایه عقل استوار شده است. از منظر «خردگرایی مدرن»، نیروی عقل تنها منبع شناخت حقیقت است و بر این اساس، مدرنیسم شناخت شهودی و دیگر انواع شناخت را نمی‌پذیرد. مدرنیسم، اساس خود را بر علم‌گرایی جدید نهاده است و علوم عقلانی و طبیعی در این دوره ارج نهاده می‌شود. خردگرایی و علم‌گرایی به‌عنوان ارکان اساسی تمدن مدرن غربی، هم‌زمان با آشنایی ایرانیان در دوره مشروطه با غرب، در آراء و افکار روشنفکران و روشنگران این دوره دیده می‌شود. شاعران دوره مشروطه که پیشاهنگان روشنگری و روشنفکری در عصر مشروطه بودند هم‌زمان با دیدگاه‌های سیاسی-اجتماعی مدرن غربی، خردگرایی و علم‌گرایی را نیز در مرکز توجه خود قرار داده‌اند. آن‌ها باور عمیق خود به خرد و عقلانیت و علم و لزوم آموزش علوم عقلانی نوین را بیان داشته‌اند و دیدگاه‌های خردگرایانه و اعتقاد خود به علم و یافته‌های علمی را ابراز داشته‌اند. پژوهش حاضر تلاش دارد تا خردگرایی و علم‌گرایی را در شعر شاعران سرآمد مشروطه مورد پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. بررسی اجمالی در اشعار این شاعران، نشان از رسوخ گسترده اندیشه‌های نوگرایانه در مورد خردگرایی و علم‌گرایی در اشعار این شاعران دارد و شعر مشروطه را شعری خردگرا و علم‌گرا، نشان می‌دهد.

اهداف پژوهش:

۱. واکاوی مظاهر خردگرایی و علم‌گرایی در شعر شاعران مشروطه.
۲. بررسی مدرنیته و مظاهر علم‌گرایی در معماری دوران پهلوی.

سؤالات پژوهش:

۱. خردگرایی و علم‌گرایی نوین در شعر شاعران دوره مشروطه چه بازتابی یافته است؟
۲. مدرنیته و علم‌گرایی چه تأثیری بر معماری دوران پهلوی داشته است؟

کلیدواژه‌ها: دوره مشروطه، شعر، خردگرایی، علم‌گرایی، معماری دوره پهلوی.

مقدمه

خردگرایی مدرن «به معنی تکیه انسان نو بر معیار عقل سنجش گر خودبنیاد خویش در شیوه نگرش به جهان است. انسان مدرن از این طریق، از بند جزم‌ها، بت‌های ذهنی و مراجع اقتدارات کهن رهایی یافت و به‌جای اجبار به تقلید متعبدانه از سنت، توانایی و اختیار نقادی همه امور و تفحص در پدیده‌ها را به‌دست آورد» (ساوجی، ۱۳۸۸: ۱۷۳). خردگرایی مدرن اساس تمدن جدید قرار گرفت و «اساساً شالوده و زیربنای مدرنیته بر یک فرض اساسی استوار بود؛ عقل انسانی تنها منبع معنا، حقیقت و شناخت» (نوذری، ۱۳۷۹: ۱۸۸). از منظر خردگرایی مدرن، عقل انسانی به‌تنهایی قادر به کشف جمیع حقایق است و سعادت فردی و اجتماعی را با کاربست آن می‌توان به‌دست آورد.

دکارت در خردگرایی بر اینکه شناخت عقلی تنها شناخت موثق است تأکید داشت (دکارت، ۱۳۷۲: ۲۱). از دید دکارت و اسپینوزا «عقل می‌توانست به حقایق مطلق، تردیدناپذیر، ابدی و نهایی دست یابد» (وصفی، ۱۳۸۷: ۱۰۴). تمدن جدید غربی و دوران مدرن براساس «خردگرایی مدرن»، شکل گرفت و «اساس ویژگی دوران مدرن این است که بر پایه عقل صرف استوار شده و مرجعیت کامل را به عقل انسانی عطا کرد. جنبشی که با تحولات فرهنگی و فکری در قرن هجدهم آغاز شد و بر عقل‌گرایی به‌مثابه اساس و مرجع همه‌چیز تأکید کرد» (Taylor, ۲۰۰۱: ۲۳). از مهم‌ترین رهاوردهای خردگرایی نوین به انزوا کشیده شدن دین در این دوره است و «اسپینوزا و دکارت عقل فلسفی را از سیطره و حاکمیت تفکر الاهیات مسیحی آزاد کردند. از آن زمان مسئله آزادی عقل و روح بشر به شکل تدریجی مطرح شد. آنچه این دو فیلسوف انجام دادند به قدری بزرگ بود که نمی‌توان ارزش آن را با کلمات بیان کرد. آن‌ها استقلال ذاتی و جوهری عقل را برای بشر به ارمغان آورده، آن را از چنگال عقل قرون وسطی نجات دادند» (ارکون، ۱۹۹۶: ۱۰۳). گیدنز نیز دوران مدرن را دوران غلبه عقل بر خرافه‌گرایی، دین و باورهای مذهبی می‌داند (گیدنز، ۱۳۷۷: ۴). عقل مدرن، دین را کم‌رنگ کرده و مشروعیت آن را گرفت. به‌جای عالمان دین، اندیشمندان و دانشمندان علوم مختلف بودند که شیوه درست زندگی را می‌آموختند. ارکون از دانشمندان مسلمان که از عقل مدرن تعبیر به عقل غربی می‌کند (ارکون، ۲۰۰۱: ۱۴). عقل‌گرایی سبب شد تا عرفان و درون‌نگری و شناخت شهودی و دینی به حاشیه رانده شود و «اندیشمندان قرن هجدهم به عقل انسان بیش از قوای شهودی و درون‌نگری او اهمیت می‌دادند و به همین سبب دوره مدرن را عصر «خردباوری» هم نامیده‌اند. متفکران این عصر، اثر زیادی بر افکار عصر مشروطه داشتند» (مشرف، ۱۳۹۰: ۱۲).

«علم‌گرایی» نیز از رهاوردهای «خردگرایی مدرن» است و پیوندی نزدیک با خردگرایی دارد. «علم‌گرایی دیدگاهی فلسفی است که روش‌های علوم طبیعی را برتر از تمامی روش‌های جست‌وجویی انسانی می‌داند. علم‌گرایی به معنای اعتقاد به لزوم محوریت علوم تجربی و روش تجربی در همه شئون زندگی است» (سبحانی تبریزی، محمد رضایی، ۱۳۹۱: ۷۹). از نظرگاه علم‌گرایان، هیچ‌چیز خارج از قلمرو سلطه علم وجود ندارد و «موفقیت‌های زیاد نظری و عملی علم که در ورای این تأثیر علم بر فرهنگ غربی قرار دارد، برخی از مردم را بر آن داشته تا تصور نمایند که هیچ مرز و محدودیت واقعی برای صلاحیت‌های علم یا هیچ‌گونه محدودیتی که با نام علم نتوان به آن دست یافت، وجود ندارد» (استن مارک، ۱۳۷۷: ۹۲).

گرایش به علوم عقلانی و طبیعی و اصالت‌دادن به این علوم در ایران دوره مشروطه نیز رایج شد و در بین شاعران روشنگر این عصر نیز ترغیب به آموختن این علوم و بی‌توجهی به علوم دینی و تحصیل مکتب‌خانه‌ای باب شد. یکی

از مهم‌ترین موضوعات شعر مشروطه را می‌توان توجه به علوم و تعلیم و تربیت نوین دانست. نمودهایی از این علم‌گرایی در شعر شاعران مشروطه دیده می‌شود. در مورد نمود خردگرایی مدرن و علم‌گرایی در شعر مشروطه پژوهش‌های مستقلی صورت گرفته است و غالب پژوهش‌ها به بازتاب مفاهیم سیاسی-اجتماعی همچون آزادی، قانون، دموکراسی و ... سوق یافته و کمتر به خردگرایی و علم‌گرایی در ادبیات مشروطه توجه شده است و به شکلی پراکنده در پاره‌ای منابع به آن اشاره شده است. از کتاب‌هایی که در آن به شکلی پراکنده به بازتاب خردگرایی مدرن و علم‌گرایی در شعر شاعران مشروطه توجه شده می‌توان به «فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت» از فریدون آدمیت، کتاب «دین و روشنفکران مشروطه» از غلامرضا گودرزی، «یا مرگ یا تجدد» از ماشاءالله آجودانی و «ادبیات نوین ایران» از یعقوب آژند و برخی کتاب‌های دیگر اشاره کرد. از مقالاتی هم که در آن اشاراتی به این موضوع شده است می‌توان به مقالات «تعارض دین و مدرنیته در اندیشه روشنفکران غیردینی عصر مشروطه: مقایسه آخوندزاده و ملک‌خان» از سعید گازرانی و رضا امین، «بازشناسی جریان‌شناسی شعر مشروطیت» از مهیار علوی مقدم و محمدرضا قلیزاده، مقاله «رویکرد شاعران عصر مشروطه به دین و عرفان» از حسن عیوض‌زاده و تورج عقدایی که در آن به دین و عرفان و مخالفت‌ها با دین و عرفان منطبق با خردگرایی و علم‌گرایی شاعران مشروطه پرداخته شده است. در مقاله «بازنمایی اصول کلاسیسم و نئوکلاسیسم در شعر پروین اعتصامی» از خلیل بیگزاده و علی صفی‌زاده نیز اشاراتی به خردگرایی و خردستانی در شعر پروین شده است. پژوهش حاضر قصد دارد نمودها و مظاهر خردگرایی مدرن و علم‌گرایی را در شعر شاعران عصر مشروطه مورد بررسی و مذاقه قرار دهد و بازتاب این خردگرایی در معماری دوره پهلوی را واکاوی کند.

نتیجه‌گیری

پژوهشی در اشعار شاعران مشروطه نشان می‌دهد که خردگرایی و عقل‌محوری و علم‌گرایی و علم‌ستانی به شکلی گسترده در شعر این شاعران انعکاس یافته است؛ شاعران مشروطه برخلاف غالب شاعران عارف سده‌های پیشین، قائل به اصالت عقل و شناخت عقلی بوده و علوم عقلانی را ارج می‌نهند و در شعر این شاعران، همواره ترغیب به آموزش علوم طبیعی و عقلانی می‌شود و در پاره‌ای موارد این شاعران سر ستیز با آموزش مکتب‌خانه‌ای و علوم دینی دارند. غالب این شاعران، شناخت شهودی و عرفانی را مورد تردید قرار داده و در شعر این شاعران به نمودهای از علم ستیزی برنمی‌خوریم و خردگرایی و علم‌گرایی اصولی ثابت و پذیرفته شده در عالم فکری این شاعران است. باور عمیق به عقلانیت و علم و یافته‌های علمی جدید، در پاره‌ای موارد سبب سست شدن باورهای دینی نزد این شاعران شده است و به نمونه‌هایی از رد و انکار اعتقادات دینی در شعر این شاعران برمی‌خوریم که ریشه در دیدگاه‌های عقل‌گرایانه و علم‌باورانه آن‌ها دارد. از میان شاعران موضوع بحث، ترغیب به علم‌آموزی و لزوم آموزش نوین در شعر سید اشرف بیش از دیگر شاعران مورد تأکید قرار گرفته است و «خرد» و خردباوری در شعر پروین اعتصامی مظاهر گسترده‌تری را به خود اختصاص داده است. همچنین اشارات به علم و آموزش علم نیز در شعر پروین بالاست. عشقی بیش از دیگر شاعران به انتقاد از جهان‌نگری عرفانی پرداخته و چالش بین دین و خردگرایی در شعر او بیش از دیگر شاعران است. در شعر همه این شاعران، می‌توان نمودهای متنوعی از خردگرایی و علم‌گرایی را دید و این مهم ما را به خردگرایی و علم‌گرایی شعران عصر مشروطه هر چه باورمندتر می‌سازد. این عقل‌گرایی در دوره پهلوی منجر به نهضت توسعه نظام آموزشی و رونق معماری در زمینه مدرسه‌سازی و ساخت مراکز علمی و تغییرات کالبدی در معماری این دوره شد.

فهرست منابع و مآخذ:

- ارکون، محمد. (۱۹۹۶م). تاریخیه الفکر العربی الاسلامی؛ ترجمه: هاشم صالح؛ چ دوم، لبنان، بیروت: مرکز الانماء القومي، المركز الثقافی العربی.
- استن مارک، میکائیل. (۱۳۷۷). علم‌گرایی چیست؟، ترجمه علی صباغیان، مجله رهیافت، شماره ۱۹، صص ۱۰۳-۹۲.
- اعتصامی، پروین. (۱۳۸۱). دیوان اشعار، به کوشش دکتر حسن احمدی گیوی، چ ششم، تهران: قطره.
- ایرج میرزا. (۱۳۵۳). تحقیق در احوال و آثار و افکار و اشعار ایرج‌میرزا، به اهتمام دکتر محمد جعفر محبوب، چ سوم، تهران: گلشن.
- امیدواری، سمیه؛ امیدواری، مریم. (۱۳۹۳). «سیر تحول الگوی مدارس در دوره پهلوی اول، بررسی موردی مدارس استان یزد». اولین کنگره افق‌های جدید در معماری و شهرسازی.
- بهمنی مطلق، یدالله و نجفی عرب، ملاحظت. (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل سبک اشعار میرزاده‌عشقی»، فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال سوم، شماره سوم، شماره پیاپی ۹، صص ۱۰۵-۹۱.
- بیگزاده، خلیل و صفی‌زاده، علی. (۱۳۹۴). «بازنمایی اصول کلاسیسم و نئوکلاسیسم در شعر پروین اعتصامی». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۱۶۴-۱۴۵.
- دکارت، رنه. (۱۳۷۲). قواعد هدایت ذهن، ترجمه منوچهر صادقی، تهران: دانشگاه شهیدبهشتی.
- رودکی سمرقندی، ابوعبدالله. (۱۳۸۵). دیوان. براساس نسخه استاد سعید نفیسی و براگینسکی. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- ساوچی، محمد. (۱۳۸۸). «مدرنیته و پسامدرنیسم، فصلنامه سیاست». مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲، صص ۱۹۲-۱۷۱.
- سبحانی تبریزی، جعفر و محمدرضایی، محمد. (۱۳۹۱). اندیشه اسلامی (۲)، قم: دفتر نشر معارف.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت. تهران: سخن.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۱). تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۶۳). روضه التسلیم، به تصحیح ولادیمیر ایوانف، تهران: نشر جامی.
- عارف قزوینی، میرزا ابوالقاسم. (۱۳۴۲). دیوان، چ اول: چاپخانه مشرقی.
- فرخی یزدی، محمد. (۱۳۸۰). مجموعه اشعار، تدوین مهدی اخوت- محمدعلی سپانلو، تهران: نگاه.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۶۳). جامع‌الحکمتین، به تصحیح هانری کرین و محمد معین، تهران: انتشارات طهوری.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۴۸). وجه دین، چ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۷۸). دیوان اشعار، تصحیح مهدی محقق و مجتبی مینوی، تهران: دانشگاه تهران.
- گیلانی، سید اشرف‌الدین. (۱۳۷۵). کلیات، با مقدمه و اهتمام احمد اداره‌چی گیلانی، تهران: نگاه.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۷). پیامدهای مدرنیته. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر مرکز.
- لاهوئی، ابوالقاسم. (۱۳۵۸). دیوان اشعار، به اهتمام احمد بشیری، تهران: امیرکبیر.
- لاهوئی، ابوالقاسم. (۱۹۴۶). دیوان، مسکو: اداره نشریات به زبان‌های خارجی مسکو.

محمدی، عرفان؛ ملایری، آرش. (۱۳۹۶). «بررسی تأثیرات معماری مدرن بر معماری دوره پهلوی دوم». سومین همایش بین‌المللی افق‌های نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی. مشرف، مریم. (۱۳۹۰). «مفهوم تجدد و رویکرد نئوکلاسیک در دیوان پروین اعتصامی». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، ش ۱۱، صص ۱۵۲-۱۳۵.

میرزاده عشقی، سید محمدرضا. (۱۳۵۷). کلیات مصور عشقی، چ هشتم، تهران: چاپخانه سپهر. نوذری، حسینعلی. (۱۳۷۹). صورت‌بندی مدرنیته و پست‌مدرنیته: بسترهای تکوین تاریخی و زمینه‌های تکامل اجتماعی؛ تهران: نقش جهان. وصفی، محمدرضا. (۱۳۸۷). نومعتزلیان: گفتگو با نصر حامد ابوزید، عبدالجباری، محمد ارکون، حسن حنفی؛ تهران: نگاه معاصر.

victor E. (۲۰۰۱). Taylor & Charles E. Winquist; Encyclopedia of postmodernism; RUTLEDGE.

E llis, John (۲۰۱۰). How Science Works: Evolution, Spri.